

Όλγα Κατσιαρδή-Hering
«Μετανάστευση και ελληνική διασπορά στη Δύση (16ος – 19ος
αι.) Περιοδολόγηση ελληνικών παροικιών. Οργάνωση.
Οικονομικές δραστηριότητες»

Δημοσιεύτηκε στο διαδίκτυο: E-learning ΕΚΠΑ «Ελληνισμός και Δύση».

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΙΑΣΠΟΡΑ ΣΤΗ ΔΥΣΗ (16ος-19ος αι).
ΠΕΡΙΟΔΟΛΟΓΗΣΗ ΕΛΛΗΝΙΚΩΝ ΠΑΡΟΙΚΙΩΝ.
ΟΡΓΑΝΩΣΗ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΕΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΕΣ

Όλγα Κατσιαρδή-Hering

Δημοσεύθηκε στο διαδίκτυο στο πρόγραμμα e-learning του ΕΚΠΑ

Το 1791 οι Δημητρίεις (Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς) στη *Γεωγραφία Νεωτερική* που εξέδωσαν με τη χρηματοδότηση του αμπελακιώτη Ίβου Δροσινού Χατζή Ίβου στη Βιέννη, όπου άκμαζε ελληνική εμπορική παροικία, έγραφαν: «Η τοποθεσία της Ελλάδος οπού είναι αναμεταξύ εις τη λοιπή Ευρώπη, Ασία και Αφρική, εις το κέντρο να ειπώ έτζι του παλαιού κόσμου, το ευεπίμικτο, οπού ημπορεί να έχη με διάφορα έθνη δια της Μεσογείου [...] είναι νεκρή σχεδόν». Στις αρχές του ίδιου αιώνα (1714) ο λόγιος Αναστάσιος ο εκ Ναούσης έγραφε διατριβή με τίτλο *Περί της καταστάσεως των φιλομαθών Ελλήνων των εν ταις επαρχίαις της Ευρώπης διατριβόντων παιδείας χάριν*. Τον ίδιο αιώνα τα καράβια των Υδραίων «ταξιδεύουν στην Ευρώπη», ο «καπετάν Χριστόδουλος ερχόμενος από Ευρώπην» επιστρέφει στην Ύδρα. Ως Ευρώπη εννοείται ο ασαφής στην πολιτισμική, οικονομική /εμπορική γλώσσα χώρος της Δυτικής Ευρώπης, στον οποίο εντάσσουν οι Έλληνες τις οικονομικές και ναυτιλιακές επιχειρήσεις τους. Χώρος που διακρίνεται στη συνείδησή τους από το Οθωμανικό περιβάλλον, την Ανατολή όπου ζουν. Είναι ο χώρος όπου, πριν και αμέσως μετά την Άλωση από τους Τούρκους (1453), έχουν καταφύγει οι λόγιοι συμβάλλοντας και στην ακμή των αναγεννησιακών τάσεων. Προς τους ηγεμόνες των επί μέρους κρατών της απευθύνονται, ταξιδεύοντας, με εκκλήσεις τους απόγονοι βυζαντινών οικογενειών, λόγιοι, ιερωμένοι αλλά και αξιωματούχοι *stradioti* αποσκοπώντας να προκαλέσουν το ενδιαφέρον των ιθυνόντων για την απελευθέρωση περιοχών του ελλαδικού χώρου, επιστροφή στο *status quo*, αλλαγή διοίκησης υπέρ δυτικών ηγεμόνων κ.ο.κ. Είναι δηλαδή η Ευρώπη, η δυτική Ευρώπη, ο χώρος με τον οποίο οι ορθόδοξοι Γραικοί, Ρωμηοί θα βρίσκονται σε διαρκή ‘διάλογο’. Το 1816 ο φωτισμένος δάσκαλος Κωνσταντίνος Ασώπιος θα έγραφε: «Ευρωπαίοι κατήγοροι! Πίπτει και το Ελληνικόν κράτος, αλλ’ εχρειάζετο η πτώσις της Κωνσταντινουπόλεως ίνα διασπείρη τους σοφούς άνδρας να φωτίσωσι την Ιταλίαν και δι’ αυτής την Ευρώπην άπασαν. Τοιαύτη είναι Γραικοί, της παιδείας η ιστορία. Έκτοτε πλέον οι Ευρωπαίοι εγκολπώθησαν τας Ελληνικάς μαθήσεις, εφωτίσθησαν, επολιτίσθησαν και ημείς εμείναμεν εξοπίσω». Ευκρινέστερα, όμως, διατυπώνει το ‘διάλογο’ αυτό, το 1783, ο Φαναριώτης εκπρόσωπος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού Δημήτριος Καταρτζής: « Απ’ τους Ρωμηούς μ’ όμως, άλλος έχει γενικώτερον σε φαυλότατ’ υπόληψι τους Ευρωπαίους και τους μισά, βδελύττεται κ’ εκείνους που τους αγαπούν, οπού διδάσκονται της γλώσσαις τους, όπ’

αναγινώσκουν τα βιβλία τους κ' όπου λαλούνε της ιδέαις τους, ας είν' και καλαίς· και τούτο, γιατί ακούει πώς είν' στην Ευρώπη άλλοι κατόλικοι, άλλοι λουτράνοι, άλλοι καλβίνοι και άλλοι άθεοι, πως τα ήθη τους είναι διεφθορότα και όλως τεχνίτες[...] Άλλος τους θαυμάζει με υπερβολή, εκθειάζει εξ ίσου όσα έχουν καλά ή κακά, πνέει τα φρονήματά τους και συχαίνεται τους ομοεθνείς του όλους, όσους λένε τα ενάντια. Άλλος μετριώτερος πάλ' εγκωμιάζει, γενικό λόγω, τα καλά πάχουν, και κατακρίνει τα κακά ομοίως· τους επιλαμβάνεται όμως ιδιαιτέρως στις επιστήμαις, πώς ό,τι έχουν από αυταίς, το έχουν από τους Έλληνας, κ' ότι εκείνα που θαρρούνε να εφεύρηκαν, πως είναι λίγα ή τίποτες: γιατί κ' αυτά που δέ φαίνονται να βρίσκονται τώρα στους παλαιούς μας, νομίζει να ήταν κ' εχάθησαν στις περίφλεκταις βιβλιοθήκαις των Πτολεμαίων ή των Ρωμαίων [...]».

Με την παράθεση αυτών των αποσπασμάτων αποσκοπούμε να εισάγουμε το μελετητή του σύντομου σχεδιάσματος, που ακολουθεί, στους παράγοντες που συναποτέλεσαν τον ιστό του του 'διαλόγου'. Ένας, λοιπόν, από αυτούς τους παράγοντες είναι και οι ατομικές και μαζικές μετακινήσεις-μεταναστεύσεις των Ελλήνων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας αλλά και της Βενετικής Δημοκρατίας προς τη Δύση κατά την περίοδο που εξετάζεται εδώ. Αντίθετα από την άποψη που επικρατεί γενικά, οι πληθυσμοί της Ευρώπης κατά την πρόωμη νεότερη εποχή δεν ήταν εδραίοι, αλλά βρίσκονταν 'εν κινήσει'. Κατά την περίοδο που μας απασχολεί εδώ πραγματοποιούνται μαζικές και ατομικές μετακινήσεις πληθυσμών στη Νοτιοανατολική Ευρώπη, συνήθως από ανατολών προς δυσμάς, καθώς και από βορρά προς νότο και το αντίστροφο, ενώ η εβραϊκή μετακίνηση έχει τη φορά από δυσμών προς ανατολάς. Οι μαζικές μεταναστεύσεις διακρίνονται στις α) 'εθελοντική' ή 'αναγκαστική' (εξ αιτίας εχθρικής κατάκτησης, κυρίως προς αποφυγή του τουρκικού κινδύνου ή τις μετακινήσεις των *stradioti* που υπηρετούσαν στις δυτικές δυνάμεις, οι οποίες κατά καιρούς μάχονταν την Οθωμανική Αυτοκρατορία), β) 'κατακτητική' μετακίνηση (τουρκικοί εποικισμοί ή μεταφορά πληθυσμών για εποίκιση στο Βασίλειο της Νεάπολης, στην Τοσκάνη, Κορσική, κ.α.). Δεν θα αναφερθούμε εδώ στις μεγάλες εθνοτικές μεταναστεύσεις Αλβανών, Ελλήνων, Σλάβων (ιδίως Σέρβων), που κατά τους 14-16 αι., αλλά και αργότερα, μετακινήθηκαν λόγω της τουρκικής επέκτασης και όχι μόνο, ούτε και στις εσωτερικές μεταναστεύσεις αγροτών, κτηνοτρόφων από τα ορεινά στα πεδινά και το αντίστροφο, τεχνιτών, στη μετακίνηση προς τις πόλεις, για λόγους οικονομικούς και εξ αιτίας επιδημιών. Θα επιμείνουμε κυρίως στις μετακινήσεις και μεταναστεύσεις εμπόρων και λογίων, κατά συνέπεια, εκτός των ορίων των επικρατειών (Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και βενετοκρατούμενων ελληνικών περιοχών της Ανατολής). Οι μετακινήσεις αυτές, γνωστές στην ιστοριογραφία ως 'παροικιακό φαινόμενο', στήριξαν διαχρονικά το 'διάλογο', για τόν οποίο έγινε λόγος στην προηγούμενη παράγραφο.

Η εγκατάσταση ελληνοαλβανικών πληθυσμών (αγροτοκτηνοτρόφων στην πλειονότητά τους) στις ορεινές περιοχές της Κάτω Ιταλίας και Σικελίας, κατά τους πρώιμους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης, ήταν 'προορισμένη' να παραμείνει αποκομμένη από τις εξελίξεις που συνέβησαν στο 'διάλογο'. Η περιθωριακή ορεινή ζωή τους και η διατήρηση ως σήμερα των 'γρέγκων' ή των 'grecoalbanese' ιδιωμάτων και τραγουδιών δεν θυμίζει τίποτε από την οικονομική, πολιτισμική ακμή που γνώρισαν οι αντίστοιχες παροικίες τους στην κεντρική και βόρεια Ιταλία (Νεάπολη, Αγκώνα, Βενετία).

Το παροικιακό φαινόμενο θα το εξετάσουμε, λοιπόν, με στόχο να αναφανούν οι τάσεις που διαμορφώθηκαν κατά τη μακρά επικοινωνία των Ελλήνων με τη Δύση. Τις παροικίες που ίδρυσαν οι Έλληνες, ανάμεσα σε άλλους λαούς της Βαλκανικής, στη δυτική και την κεντρική αλλά και την ανατολική Ευρώπη, μπορούμε να διακρίνουμε σε τρεις χρονικές περιόδους: α) 15ος-16ος αι., β) 17ος-αρχές 19ου αι. και γ) 19ος-20ός αι. Μολονότι, σύμφωνα με τελευταίες έρευνες, ερωτήματα που αφορούν τα σύγχρονα μεταναστευτικά ρεύματα μπορούν να τεθούν και για το παροικιακό φαινόμενο από τη γένεσή του, δεδομένου ότι οι μετακινήσεις κατά το 19-20ό αι. εντάσσονται περισσότερο μέσα στις συνθήκες που αναπτύχθηκαν στο πλαίσιο της βιομηχανικής και καπιταλιστικής εξέλιξης της διεθνούς οικονομίας, θα επικεντρωθούμε περισσότερο στις δύο πρώτες περιόδους. Το φαινόμενο αυτό εξετάζεται όχι μόνο ως ζήτημα της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, αλλά και των χωρών, στις οποίες εγκαταστάθηκαν οι πάροικοι, και επομένως πρέπει να ιδωθεί μέσα στο πλαίσιο των σχέσεων των λαών, που κατοικούσαν στα πολυεθνικά κρατικά σχήματα της εποχής, αλλά και των πολιτικοοικονομικών συνθηκών που αναπτύσσονταν ανάμεσα σ' αυτά τα κράτη. Στην πρώιμη νεότερη εποχή τα σύνορα δεν είναι υπαρκτά στις λεπτομέρειες που τα γνωρίζουμε σήμερα, εν τούτοις υφίστανται υπό την ευρύτερη έννοια και επιτρέπουν άλλοτε ευκολότερη άλλοτε δυσχερέστερη μετακίνηση των υπηκόων των υπό εξέταση δυνάμεων. Χρησιμοποιείται και εδώ ο όρος 'παροικιακό φαινόμενο' ως μια μόνο μορφή μετανάστευσης από τις πολλές, υπό τις οποίες είναι γνωστό στην ιστοριογραφία (π.χ. ελληνισμός της διασποράς, απόδημος ελληνισμός), κι αυτό γιατί επιτρέπει να ασχοληθούμε περισσότερο με συγκεκριμένες οργανωμένες εστίες διαρκούς παρουσίας των Ελλήνων σε κρατικά σχήματα εκτός της Οθωμ. Αυτοκρατορίας και των βενετοκρατούμενων κτήσεων της Ανατολής, που τους επιτρέπουν να αποτελούν πόλους επικοινωνίας ανάμεσα σ' ανατολή και δύση και ταυτόχρονα να εξελίσσουν αυτόνομα κέντρα ύπαρξης.

Πηγές για τη μελέτη του φαινομένου αυτού αποτελούν τα τοπικά αρχεία των κοινοτήτων που ίδρυσαν οι Έλληνες στους χώρους υποδοχής, τα κρατικά αρχεία των χωρών που τους φιλοξένησαν, καταστατικά κανονισμών κοινοτήτων, λειτουργίας σχολείων, εφημερίδες,

περιοδικά, απομνημονεύματα, αλλά και ιδιωτικά αρχεία οικονομικού περιεχομένου, αρχεία εμπορικών και ασφαλιστικών εταιρειών κ.ά.

Οι μετακινήσεις των Ελλήνων κατά την πρώτη περίοδο (15-16ος αι.) έχουν το χαρακτήρα α)μετανάστευσης μεμονωμένων προσωπικοτήτων, λογίων ή άλλων, προς την ελεύθερη και αναγεννησιακή Δύση και β) μετακίνησης ομάδων πληθυσμών (Ελλήνων, Αλβανών, Σλάβων) προς τη νότια ιταλική χερσόνησο αλλά και μετακινήσεις, ύστερα από πρόσκληση αρχηγών κρατών της Δύσης ή ηγεμόνων (κυρίως από τη Βενετία, Ισπανία, το Βασίλειο των Δύο Σικελιών και της Νεάπολης κ.ά.). Οι μετακινήσεις της β' ομάδας υπάγονται συνήθως στα οργανωμένα προγράμματα εποικισμών δυτικών ηγεμόνων, οι οποίοι επεδίωκαν να επανδρώσουν τις ερημωμένες λόγω πολέμων ή καιρικών φαινομένων εύφορες περιοχές ή να συστήσουν ετοιμοπόλεμα στρατιωτικά σώματα, καθώς αρκετοί από τους μετακινούμενους ανήκαν στα στρατιωτικά σώματα των *stradioti*. Οι μετακινούμενοι επεδίωκαν ή αναγκάζονταν να μεταναστεύσουν, ύστερα από τους συχνούς πολέμους που λάβαιναν χώρα ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Βενετία και Ισπανία αλλά και άλλες δυτικοευρωπαϊκές Δυνάμεις, κατά τους αιώνες 15ο-16ο, εποχή, κατά την οποία δεν είχε γίνει ακόμη αποδεκτό το οθωμανικό κράτος ως ισότιμη ευρωπαϊκή δύναμη. Μόλις με τις Διομολογήσεις 1535; ανάμεσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία και τη Γαλλία θα άνοιγε ο δρόμος 'αναγνώρισης' των Οθωμανών ως υπολογίσιμης ανταγωνιστικής δύναμης ή ως κράτους, με το οποίο θα έπρεπε οι δυτικοί ηγεμόνες να συνομιλούν πολιτικά και οικονομικά. Σ' αυτή τη νέα μορφή διαλόγου Ανατολής και Δύσης θα εξελίσσονταν και οι μετακινήσεις των Ελλήνων περισσότερο πλέον εμπορικού παρά λόγιου χαρακτήρα. Στην πρώτη αυτή περίοδο οι μετακινήσεις από την Κρήτη, Πελοπόννησο, Κύπρο και τις άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές της Ανατολής θα πρέπει να θεωρούνται ως εσωτερικές μετακινήσεις εντός του ίδιου κράτους, όμως ο τύπος οργάνωσης της κοινότητας και της παροικίας οδηγεί το μελετητή να προχωρήσει σε κοινή, λίγο ως πολύ συνεξέταση όλων των παρόμοιων οργανωτικών σχημάτων.

Οι μετακινήσεις της α' ομάδας περιλαμβάνουν τους βυζαντινούς λογίους που έχουν καταφύγει σε πόλεις της ιταλικής χερσονήσου ήδη πριν και μετά τη Σύνοδο της Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-1439) και παραμένουν εκεί για λόγους θρησκευτικοπολιτικούς αλλά και πολιτισμικούς ως προσκεκλημένοι πολλών ηγεμόνων-προστατών των Γραμμάτων και των Τεχνών και συμβάλλουν, όπως έχει φανεί σε άλλη ενότητα, στην ανάπτυξη των κλασικών γραμμάτων και στην καλλιέργεια της ελληνικής γλώσσας. Συντάσσουν τα πρώτα εγχειρίδια της ελληνικής γραμματικής, μεταφράζουν αρχαίους Έλληνες Κλασσικούς και διδάσκουν στους δυτικούς λόγιους την ελληνική γλώσσα. Σχεδιάζουν τους πρώτους ελληνικούς

τυπογραφικούς χαρακτήρες και συνεργάζονται ως διορθωτές και επιμελητές βιβλίων στα πρώτα τυπογραφεία της Βενετίας και αλλού. Η κοινότητα που θα γνωρίσει τη μεγαλύτερη ανάπτυξη κατά την περίοδο αυτή είναι εκείνη της Βενετίας και κατά δεύτερο λόγο της Αγκώνας και Νάπολης.

Οι μετακινήσεις κατά τη δεύτερη περίοδο (17ο-αρχές 19ο αι.) είναι και αυτές: 1) ομαδικές, ιδίως Μανιατών και άλλων Πελοποννησίων που μεταφέρονται το 17ο αι. στην Τοσκάνη αλλά και την Κορσική, άλλων που εγκαθίστανται στο Βασίλειο της Νάπολης, ιδίως μετά τα ατελέσφορα επαναστατικά κινήματα στο πλαίσιο των πολεμικών συρράξεων των Δυτικών με τους Οθωμανούς που διαρκούν και το 17ο αιώνα· στους εγκαθιστάμενους δίδονται προνόμια που αφορούν συνήθως προσωρινή απαλλαγή από στρατιωτικές υποχρεώσεις, γαίες προς καλλιέργεια με προνομιακούς όρους, διευκολύνσεις για εγκατάσταση και οικοδόμηση οικιών και μεταφορά ολόκληρων οικογενειών κ.ά. Παραδειγματική οργάνωση αναπτύσσουν ιδίως οι Μανιάτες στην Κορσική και οι εγκαθιστάμενοι στη Νάπολη και τη Μινόρκα· 2) ατομικές ή κατά μικρές ομάδες εμπόρων κυρίως που επωφελούνται από τις νέες συνθήκες εμπορίου, όπως διαμορφώνονται στο πλαίσιο του οικονομικού ανταγωνισμού των δυτικών αλλά και κεντροευρωπαϊκών δυνάμεων στο χώρο της Ανατολής· οικονομικός είναι ο βασικός χαρακτήρας των παροικιών και κοινοτήτων που οργανώνονται αυτή την περίοδο.

Η διασπορά των Ελλήνων, αλλά και άλλων λαών της Βαλκανικής αυτή την περίοδο, πρέπει να συνεξετασθεί μέσα από τους γενικούς παράγοντες που σχετίζονται με την αρχόμενη παρακμή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (από την πολιτική και οικονομική κρίση του τέλους του 16ου αι.) αλλά και μέσα από το αυξανόμενο ενδιαφέρον των δυτικών ναυτικών δυνάμεων (Γαλλίας, Αγγλίας, Ολλανδίας πλην της Βενετίας) για το εμπόριο στο Levante. Παρά την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου από τα τέλη του 15ου αιώνα, η Μεσόγειος δεν θα πάψει να αποτελεί τό κέντρο του εμπορίου και της ναυτιλίας, της οικονομίας, γενικά, των Δυτικών, καθώς οι θαλάσσιοι δρόμοι δεν έχουν γίνει ακόμη ταχύπλοοι (μόλις από τα μέσα του 19ου αι. θα αρχίσουν να επικρατούν στις θάλασσες ατμόπλοια). Στην ανατολική Μεσόγειο κατέληγαν οι δρόμοι από τη Μέση και Άπω Ανατολή που μετέφεραν στη Δύση τα εμπορεύματα της Ασίας (ιδίως μπαχαρικά, βαμβάκι, μετάξι, βαφικές ύλες και άλλα είδη απαραίτητα για τις βιοτεχνίες-βιομηχανίες της Δύσης). Στα λιμάνια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας επεδίωκαν, λοιπόν, οι Δυτικοί να εγκαταστήσουν τα δικά τους εμπορικά πρακτορεία και παροικίες για να εκμεταλλεύονται το διεθνές για την εποχή εμπόριο και να επιβάλλουν τους όρους του οικονομικού παιχνιδιού, στο οποίο οι Οθωμανοί δεν κατόρθωσαν να δαδραματίσουν τον κύριο ρόλο. Πρώτοι οι Βενετοί είχαν πετύχει ανάμεσα στον πόλεμο και τη διπλωματία να διεκδικούν μια ισορροπία στην ανατολική Μεσόγειο. Από την περίοδο

των Διομολογήσεων ο κύριος ναυτικός τους αντίπαλος έγιναν οι Γάλλοι, για να ακολουθήσουν οι Άγγλοι (ίδρυση της Levant Company το 1581 με πρακτορεία στην οθωμανική Ανατολή) και οι Ολλανδοί, με αντίστοιχα προνόμια από τις αρχές του 17ου αιώνα. Στην υπηρεσία αυτών των δυτικών ναυτικών δυνάμεων εργάζονταν και Έλληνες, οθωμανοί υπήκοοι, γίνονταν οι 'Προστατευόμενοι' τους, οι 'μπερατλήδες' δηλαδή οι οποίοι απολάμβαναν προνόμια και εμπορικές ελευθερίες που παρέχονταν από τους Οθωμανούς στους δυτικούς εμπόρους και όσους βρίσκονταν στην υπηρεσία τους. Οι Έλληνες ασκούσαν, λοιπόν, στη διεξαγωγή του διεθνούς εμπορίου, και αποκτούσαν σταδιακά αυτόνομη εμπορική υπόσταση ώστε το 18ο αιώνα θα διακρίνονταν τόσο στο χερσαίο όσο και στο θαλάσσιο εμπόριο.

Στην εμπορική πρόοδο των Ελλήνων οθωμανών υπηκόων συνέβαλαν οι πολιτικοοικονομικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν από τα τέλη του 17ου αιώνα, μετά τους πολέμους του Ιερού Συνασπισμού (Sacra Liga), τους τουρκοβενετικούς πολέμους και ιδίως τις συνθήκες του Κάρλοβιτς (1699) και του Πασσάροβιτς (1718), που καθόριζαν το νέο status quo για περισσότερο από ένα αιώνα στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Συγκεκριμένα με τις συνθήκες αυτές αναφαινόταν πλέον η ηγετική θέση της Αψβουργικής Μοναρχίας στο χώρο της κεντρικής και νοτιοανατολικής Ευρώπης και ο ρόλος που επεδίωκε να διαδραματίσει στο οικονομικό πεδίο: καταρχήν ένταξη στο χερσαίο εμπόριο με τις χώρες της γειτονικής αυτοκρατορίας στα νότια σύνορά της και σταδιακά επέκταση και στο θαλάσσιο εμπόριο, αλλά αυτό θα γινόταν με αρκετή καθυστέρηση το 19ο αιώνα. Η ανάγκη για την επικράτηση στο χερσαίο εμπόριο επέβαλε τη λήψη μέτρων για την οικονομική διευκόλυνση των οθωμανών υπηκόων εμπόρων (και επρόκειτο κυρίως για Έλληνες, Βλάχους και Σέρβους), που μετακινούνταν ατομικά, οικογενειακά και ενίοτε κατά ομάδες, ώστε να εγκατασταθούν στις αψβουργικές χώρες, επωφελούμενοι από τα προνόμια που εξέδιδαν για λογαριασμό τους οι αψβουργικές αρχές, τα οποία τους επέτρεπαν δασμολογικές ελαφρύνσεις κατά τη διακίνηση του εμπορίου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, διευκολύνσεις εγκατάστασης, απόκτησης γαιών και οικιών, ίδρυσης κοινοτήτων, ανέγερσης ορθόδοξων ναών και λειτουργίας σχολείων, οργάνωσης εμπορικών επιχειρήσεων κ.λ.π. Τα μέτρα αυτά, που για την Τρανσυλβανία είχαν αρχίσει ήδη από τα μέσα του 17ου αιώνα, όταν ήταν ακόμη ημιαυτόνομη ηγεμονία υπό τους Οθωμανούς, συνέβαλαν ώστε να αποκτήσουν σταδιακά και οι Αυστριακοί την απαιτούμενη διοικητική και εμπορική εμπειρία που θα τους επέτρεπε να μειώσουν, βαθμιαία από τα τέλη του 18ου αιώνα, τις προνομιακές ρυθμίσεις αλλά και να διεκδικούν και αυτοί πρωταγωνιστικό και ανταγωνιστικό, προς τις άλλες ευρωπαϊκές οικονομικές Δυνάμεις, ρόλο στη νοτιοανατολική Ευρώπη. Σ' αυτό το παιχνίδι των

ανταγωνισμών θα παρενέβαινε και ο «κατακτητής ορθόδοξος βαλκάνιος έμπορος», κατά την επιτυχημένη έκφραση του Trajan Stojanovich.

Από τα τέλη του 18ου αιώνα και συγκεκριμένα μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774) τους ρωσοτουρκικούς πολέμους (1768-1774 και 1787-1792) η ρωσική δύναμη θα παρενέβαινε και αυτή στο παιχνίδι των ανταγωνισμών, ακολουθώντας και αυτή παρόμοιους δρόμους: προνόμια για μετακίνηση και εγκατάσταση ορθόδοξων υπηκόων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (Σέρβων και κυρίως Ελλήνων) στις νέες, νότιες επαρχίες της, τη Νέα Ρωσία (Novorossija), ίδρυση και συνοικισμό νέων πόλεων (Μαριούπολη, Ταγανρόκ, Οδησός κ.ά.), διευκολύνσεις εμπορίου, προστασία των ορθόδοξων εμπόρων-ναυτικών και κατά συνέπεια της ναυτιλίας, ίδρυση ελληνικών κοινοτήτων, ανάπτυξη και άνθηση εμπορικών επιχειρήσεων.

Το 15-16ο αι. ο χώρος στον οποίο εκτεινόταν οι μετακινήσεις και κατά συνέπεια οι εγκαταστάσεις των Ελλήνων, εκτός της νοτιοανατολικής Ευρώπης, ήταν η Ιταλική Χερσόνησος και περιοχές που υπάγονταν έμμεσα ή άμεσα στην Ισπανία. ΟΙ λόγοι είναι εμφανείς: ήταν οι χώρες που οι ηγεμόνες τους βρίσκονταν σε συχνές πολεμικές ή ειρηνικές επαφές με τους Οθωμανούς και ενδιαφέρονταν για επικράτηση στη Μεσόγειο. Η Βενετία, η Αγκώνα που υπαγόταν στο Παπικό κράτος, το Λιβόρνο -για σύντομο διάστημα-, η Νάπολη φιλοξένησαν κοινότητες ή επέτρεψαν να εγερθούν ελληνικοί ορθόδοξοι ναοί. Σημαντικότερη αλλά και με διαρκή παρουσία, σ' όλη την περίοδο που μελετούμε εδώ, υπήρξε η κοινότητα στη Βενετία και η παρουσία των Ελλήνων εκεί ήταν πολυσχιδής, τόσο στο πνευματικό όσο και στο οικονομικό πεδίο.

Από το 17ο αιώνα ο χώρος φιλοξενίας παροικιών διευρύνθηκε προς την κεντρική Ευρώπη: α) την Τρανσυλβανία, Ουγγαρία, οι οποίες, ως τα τέλη του αιώνα, υπάγονταν απολύτως ή με ημιαυτόνομο καθεστώς στην οθωμανική διοίκηση, και β) από το 18ο αιώνα μετά τις συνθήκες του Κάρλοβιτς και του Πασσάροβιτς και προς την Αυστρία, αλλά και πρὸς την Ολλανδία, Γαλλία, Αγγλία. Από τα τέλη του 19ου αιώνα η Νότια Ρωσία θα φιλοξενούσε νέες πολυάνθρωπες ελληνικές παροικίες και κοινότητες. Στη δεύτερη αυτή περίοδο Έλληνες ίδρυσαν κοινότητες, από τις οποίες οι πιο ανθηρές και με μεγάλη διάρκεια ήταν οι: Sibiu, Brasov (Τρανσυλβανία), Πέστη, Σεντ-Εντρέ (Szentendre), Μίσκολτς, Κετσκεμέτ, Τόκαϊ, Έγκερ, Győr, Gyöngyös, κ.α. (Ουγγαρία), Τεργέστη, Βιέννη (Αυστρία), Λειψία (Γερμανία), Νίζνα, Μαριούπολη, Ταγανρόκ (Ταϊγάνιον), Σεβαστούπολη, και κυρίως Οδησός (Νότια Ρωσία-Ουκρανία), Άμστερνταμ (Ολλανδία), Μασσαλία (Ν. Γαλλία), Λονδίνο (Αγγλία). Εκτός Ευρώπης θα εγκαθίσταντο στην Αίγυπτο από τα τέλη του 18ου αι., αλλά η ακμή θα επραγματοποιείτο μετά την τρίτη δεκαετία του 19ου αιώνα.

Με αφετηρία την κοινότητα-παροικία της Βενετίας θα επιχειρηθεί στις επόμενες παραγράφους να δοθεί σκιαγράφημα οργάνωσης και λειτουργίας των Ελλήνων που εγκαθίσταντο στις πιο πάνω πόλεις. Από τις παραμονές της Άλωσης της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς, λόγιοι και διδάσκαλοι αλλά και απόγονοι βυζαντινών οικογενειών μετακινήθηκαν προς τις βενετικές κτήσεις στο Αιγαίο και τη Δύση και προ παντός προς τη Βενετία, όπου με την πάροδο του χρόνου ήλθαν αντιμέτωποι με το πρόβλημα απρόσκοπτης άσκησης των θρησκευτικών τους καθηκόντων. Είχαν να αντιμετωπίσουν δύσκολα εμπόδια ώστε να υπερβούν τις αρνήσεις των καθολικής Βενετικής Γερουσίας και να αποκτήσουν μόλις το 1456 την πρώτη άδεια να τελούν λειτουργία σε καθολικούς ναούς. Το 1498 τους επιτράπη να συγκροτήσουν ορθόδοξη Αδελφότητα, κατά τα καθιερωμένα των συντεχνιών στη βενετική επικράτεια. Η Αδελφότητα καθόριζε το Καταστατικό της, με το οποίο θα ρυθμιζόνταν ο αριθμός και οι υποχρεώσεις των μελών της, καθώς και τα διοικητικά όργανά της, θα τηρούνταν τα αρχεία της και θα διευθετούνταν οικονομικά ζητήματα μεταξύ των μελών και με τις Αρχές. Η Αδελφότητα θα επέλεγε τους ιερείς και θα φρόντιζε για την ανέγερση ναού. Η πρώτη Αδελφότητα έφερε το όνομα Scuola delle Nazione Greca e Serva, καθώς Έλληνες και Σέρβοι, ως ορθόδοξοι, αντιμετωπιζόνταν από κοινού ως greci non uniti ή scismatici από τα προνόμια που τους δόθηκαν από τις αρχές. Πρόκειται για μια πορεία οργάνωσης που θα συναντήσουμε στις περισσότερες κοινότητες των Ελλήνων της Διασποράς. Ο ακαθόριστος εθνικού περιεχομένου όρος Greco, που για αρκετό διάστημα αναφερόταν από την πλευρά των δυτικών Αρχών στους ανατολικούς ορθοδόξους, δημιούργησε τις προϋποθέσεις για τη συμβίωση αλλά και τη διάσπαση, όταν, ιδίως από το 18ο αι., θα δημιουργούνταν οι προϋποθέσεις για την ανάπτυξη του εθνικισμού και τη διαμόρφωση εθνικών ιδεολογιών. Στην περίπτωση της Βενετίας πολύ γρήγορα την πλειοψηφία αποτέλεσαν ελληνόφωνοι υπήκοοι της Βενετικής Δημοκρατίας που προέρχονταν από τις κτήσεις της στην Ανατολή αλλά, βαθμιαία, και υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδίως από την Ήπειρο και την Πελοπόννησο, μάλιστα, από το 1572, με καθορισμένο ποσοστό συμμετοχής στα κοινά ανάλογα με τον τόπο καταγωγής των μελών. Το ελληνικό στοιχείο επικράτησε και η κοινότητα της Βενετίας έγινε η ελληνική κοινότητα πρότυπο οργάνωσης. Τόσο η κοινότητα αυτή, όσο και οι άλλες που δημιουργήθηκαν σε άλλα κράτη, αποτελούσαν τη νομική, διοικητική εκπροσώπηση της παροικίας, του συνόλου δηλαδή όσων εγκαθίσταντο στις ξένες πόλεις, απέναντι στις Αρχές αλλά και μεταξύ τους. Στο παρελθόν έχει επιχειρηθεί η εντόπιση προτύπου στην οργάνωση της κοινότητας από τους τόπους καταγωγής των Ελλήνων, στα πλαίσια της ιστοριογραφικής αναζήτησης περί συνεχιών και συνεκτικών δεσμών των παροίκων με τούς τόπους αφετηρίας τους και της

ενίσχυσης εθνικών ιδεολογημάτων. Το πρόβλημα είναι πιο περίπλοκο και μάλλον θα πρέπει και στον τομέα αυτό να στοχασθούμε ότι πρόκειται για συγκερασμό συνηθειών που μετέφεραν οι πάροικοι αλλά και τακτικής που επικρατούσε στους τόπους καταγωγής. Είναι αυτός ο 'διάλογος', που θα τον δούμε να αναπτύσσεται και σέ άλλους τομείς της ζωής των Ελλήνων μεταναστών.

Βασικά όργανα διοίκησης της Αδελφότητας αποτελούσαν η Γενική Συνέλευση των Αδελφών, το 15μελές Συμβούλιο, που εκλεγόταν με διετή θητεία, και η τριμελής εκτελεστική επιτροπή. Ανάλογα σώματα θα απαντούσαν και στη διοίκηση άλλων κοινοτήτων της Διασποράς, με άμεση και έμμεση εκπροσώπηση. Η τριμελής ή αλλού εξαμελής επιτροπή (όπως π.χ. στη Βιέννη αργότερα) είχε ουσιαστικά τη διοικητική, οικονομική ευθύνη για τη λειτουργία της κοινότητας, τη διαχείριση εσόδων-εξόδων, των κληροδοτημάτων, την ίδρυση και λειτουργία της εκκλησίας και του σχολείου αλλά και την άσκηση κοινωνικής μέριμνας απέναντι στους φτωχούς και ασθενείς-μέλη της κοινότητας.

Καθώς η αφορμή για να ιδρυθεί τόσο η Αδελφότητα της Βενετίας, όσο και οι άλλες κοινότητες, ήταν η πρωταρχικής σημασίας ανάγκη των παροίκων να αποκτήσουν ορθόδοξο ναό για να ασκούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα μέσα σε κατ' εξοχήν καθολικά κράτη, και αν αναλογιστούμε και την αντιπαράθεση Ανατολικής και Δυτικής Εκκλησίας, ιδίως μετά τη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας, κύριο μέλημα των μελών ήταν η ανέγερση ναού, η διακόσμησή του κατά το ορθόδοξο τυπικό όσο πιο πλούσια και επιμελημένα ήταν δυνατό και η πρόσληψη κατάλληλων ιερέων. Αυτό φάνηκε αδρά στην περίπτωση του ναού του Αγίου Γεωργίου της Βενετίας, όπου από τους κύριους διακοσμητές αναδείχθηκε ο Μιχαήλ Δαμασκηνός. Η Βενετία, άλλωστε, είχε προσελκύσει πολλούς καλλιτέχνες από την Κρήτη και αλλού, όπως τούς Μάρκο και Θωμά Μπαθά, Εμμανουήλ Τζανφουρνάρη, Δομήνικο Θεοτοκόπουλο κ.ά.

Η κοινότητα στη Βενετία, περισσότερο από τις άλλες (π.χ. Αγκώνα, Νάπολη, Λιβόρνο) που αναδείχθηκαν στην πρώτη περίοδο, ανέπτυξε και ξεχωριστή πνευματική δραστηριότητα, για την οποία θα γίνει περισσότερο λόγος στη δεύτερη ενότητα αυτής της θεματικής που διαπραγματευόμαστε εδώ. Η Βενετία είχε αποτελέσει κέντρο καλλιέργειας των ανθρωπιστικών γραμμών και επομένως συγκέντρωσε και τα πρώτα τυπογραφεία ελληνικών βιβλίων, τυπογραφεία που ιδρύθηκαν από Βενετούς αλλά και Έλληνες, όπως θα δούμε. Η εκδοτική δραστηριότητα ήταν λοιπόν μια από τις πρώτες οικονομικές δραστηριότητες, στις οποίες επιδόθηκαν οι Έλληνες πάροικοι, ευνοούμενοι και από τη γεινίαση του Πανεπιστημίου της Πάδοβας, που υπαγόταν στη βενετική Δημοκρατία.

Άδεια για οργάνωση κοινότητας στην Αγκώνα και το Λιβόρνο είχαν δώσει το 16ο αι. και οι Αρχές της Τοσκάνης και το Παπικό κράτος με σκοπό την προσέλκυση εμπόρων από την οθωμανική Ανατολή, χωρίς όμως οι κοινότητες αυτές να φτάσουν, κατά την πρώτη αυτή περίοδο τη σπουδαιότητα της βενετικής, και για τον πρόσθετο λόγο ότι το παπικό κράτος ήταν αντίθετο στην παραχώρηση προνομίων για την απρόσοπτη λειτουργία ορθόδοξου ναού, στοιχείο καθ' όλα ανασταλτικό σ' αυτή την πρώιμη εποχή. Τόσο η Αγκώνα όσο και το Λιβόρνο θα άκμαζαν το 18ο και τις αρχές του 19ου αι., όταν θα εντάσσονταν στους εμπορικούς δρόμους που θα ένωναν τη Μαύρη Θάλασσα και την Αίγυπτο με την Ιταλική Χερσόνησο αλλά και τη νότια Γαλλία. Στη Νάπολη, εκτός από τους λόγιους και γόνους βυζαντινών οικογενειών, που μετανάστευαν από το 15ο αιώνα, κατέφυγαν και *stradioti*, αλλά από το 16ο και 17ο αιώνα και μετανάστες από τη δυτική πελοπόννησο και έμποροι, ώστε γύρω από τον ορθόδοξο ναό των Αγίων Αποστόλων, που ιδρύθηκε το 1518, οργανώθηκε η κοινότητα με το πρώτο καταστατικό της που ψηφίστηκε το 1561.

Τη δεύτερη περίοδο (17ο-αρχές 19ου αι.) οι αιτίες εγκατάστασης Ελλήνων και άλλων οθωμανών υπηκόων εκτός της Αυτοκρατορίας ήταν, όπως είπαμε, κατά βάση οικονομικές. Από τα μέσα του 17ου αιώνα οι ηγεμόνες της Τρανσυλβανίας επέτρεπαν στους Έλληνες που ασκούσαν εμπόριο στην ηγεμονία να οργανώνονται σε 'κομπανία', μορφή, δηλαδή, εμπορικής συσσωμάτωσης, με κυριότερες αυτή στο Sibiu και στο Brasov, με μικτές εμπορικές, διοικητικές και δικαστικές δικαιοδοσίες. Τα μέλη της κομπανίας ασκούσαν εμπόριο με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και διαμετακομιστικό προς τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και την Αψβουργική Μοναρχία και στην κομπανία εύρισκαν τη δυναμική εκπροσώπησή τους απέναντι στις αρχές αλλά και απέναντι στους αντιπάλους τους ντόπιους εμπόρους και γερμανούς μετανάστες. Τα προνόμια σεβάστηκαν και οι αυστριακοί αυτοκράτορες το 18ο αιώνα, όταν η Τρανσυλβανία περιήλθε στην Αψβουργική Μοναρχία.

Από τις λοιπές παρoικίες της δεύτερης περιόδου των περισσοτέρων η οργάνωση προσομοίαζε προς αυτήν της Βενετίας, δηλαδή με το Καταστατικό της Κοινότητας, που καθόριζε τα διοικητικά όργανα (Γενική Συνέλευση, Βουλευτήριο (*Capitolo*), επίτροποι, εύφοροι, σύνδικοι, επόπτες σχολείων κ.ά), την εποπτεία στη λειτουργία του ναού και του σχολείου. Οι κοινότητες δεν ασχολούνταν με την εμπορική δραστηριότητα των μελών τους, όπως γινόταν στις κομπανίες της Τρανσυλβανίας και εν μέρει σε κάποιες της ανατολικής Ουγγαρίας, όπως για παράδειγμα στο Μίσκολτς, Τόκαϊ κ.α. Τις περισσότερες πληροφορίες και σχετικές έρευνες διαθέτουμε για την Τεργέστη, Βιέννη, Βουδαπέστη, Οδησσό και εν μέρει για το Μίσκολτς, Κέτσκεμετ, Τόκαϊ. Από αυτές η Τεργέστη και η Βιέννη συνεχίζουν ως σήμερα να συγκεντρώνουν τον Ελληνισμό γύρω από τους κοινοτικούς πυρήνες, ενώ για

πολλές από τις άλλες οι περικαλλείς ναοί, τα κοινοτικά μέγαρα, τα κτίρια ιδιοκτησίας Ελλήνων δεσπόζουν στο κέντρο των πόλεων. Αρχαία κοινοτικά και κρατικά προσφέρουν στους μελετήτες άγνωστες ακόμη πτυχές της ζωής τους.

Η ζωή αυτή εκτυλισσόταν κατά βάση γύρω από τον εμπορικό τομέα. Οι έμποροι ακολουθώντας το δρόμο των караβανιών κινούνταν από την κεντρική καί βόρεια ελληνική χερσόνησο (ιδίως Θεσσαλία, Ήπειρο, Μακεδονία) και δια μέσου των εμπορικών σταθμών της κεντρικής Βαλκανικής (Φιλιππούπολη, Νίς, Ζέμουν -Σεμλίνο-) έφταναν στην Ουγγαρία, την Αυστρία αλλά και τη Λειψία και τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες και τη Ρωσία. Προερχόμενοι από τα νησιά του Αιγαίου, τα παράλια της Μικράς Ασίας (ιδίως τη Σμύρνη), την Κρήτη, την Πελοπόννησο, τα παράλια της Ηπείρου και τα νησιά του Ιονίου και πλέοντας τους θαλάσσιους δρόμους του Αιγαίου, του Ιονίου και της Αδριατικής εγκαθίσταντο στην Τεργέστη -το ελεύθερο αυστριακό λιμάνι από το 1719-, στο Λιβόρνο, την Αγκώνα και τη Μασσαλία και από τα τέλη του 18ου αιώνα και την Οδησό. Πολύ γρήγορα, από το τελευταίο τέταρτο του 18ου αιώνα και ιδίως το 19ο, τη θέση των μεμονωμένων μετακινούμενων εμπόρων πήραν οι εδραίες εμπορικές, ατομικές και οικογενειακές, επιχειρήσεις και αναπτύχθηκαν εμπορικά δίκτυα, με κυριότερο, το 19ο αιώνα, αυτό του χιώτικου εμπορίου. Στοιχεία αυτών των εμπορικών δικτύων ήταν καταρχήν οι οικογενειακοί δεσμοί των εμπόρων που συναρτίζαν τις εταιρείες, η εντοπιότητα, η προσαρμοστικότητα στους νέους τρόπους οργάνωσης, η διακινδύνευση επενδύσεων και ανοίγματος προς νέες τακτικές, έτσι που πολύ γρήγορα οι έμποροι έγιναν μεγάλοι κεφαλαιούχοι, μέτοχοι ομόρρυθμων εταιρειών, χρηματιστές, τραπεζίτες, γαιοκτήμονες, εφοπλιστές, ασφαλιστές και, πολύ λίγοι, και βιομήχανοι.

Διαμετακομιστικό ήταν κυρίως το είδος του εμπορίου που ασκούσαν. Εξήγαν προϊόντα από την Οθωμανική Αυτοκρατορία, κυρίως πρώτες ύλες (βαμβάκι, νήματα, δέρματα, μαλλί, βαλανίδια, λάδι, κηκκίδια, βαφικές ύλες, καπνό, κρασί κ.ά.) και εισήγαν βιομηχανοποιημένα προϊόντα (υφάσματα, υαλικά, προϊόντα μεταλλευμάτων κ.ά.) και νομίσματα χρυσά και αργυρά (δουκάτα, τάλληρα κ.ά.). Η Οθωμανική Αυτοκρατορία ανήκε στην περιφέρεια και ημιπεριφέρεια της ευρωπαϊκής οικονομίας και οι ορθόδοξοι υπήκοοί της, ανάμεσά τους κυρίως οι Έλληνες, εντάσσονταν στο παιχνίδι των ανταγωνισμών των Δυνάμεων και κατόρθωσαν να αποκτήσουν κεντρικό ρόλο στο διεθνές για την εποχή εμπόριο. Οι εμπορικές επιχειρήσεις που ίδρυσαν, λειτουργούσαν σε πόλεις-εμπορικά κέντρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας (από τις σπουδαιότερες ήταν η Σμύρνη, Χίος, Κωνσταντινούπολη, Πάτρα, Θεσσαλονίκη) και ίδρυναν και θυγατρικές εταιρείες σε πόλεις της Διασποράς. Συχνά, και καθώς τα κέντρα στη Δύση αναπτύσσονταν, παρατηρείται μετάθεση του κέντρου βάρους των

επιχειρήσεων σε μια από τις πόλεις όπου άκμαζαν οι παροικίες, έτσι ώστε από τα τέλη του 18ου αιώνα σημειώνεται η αντίστροφη πορεία. Οι κεντρικές, δηλαδή, επιχειρήσεις έδρευαν στη Δύση μέσα σε ένα δίκτυο χερσαίων και παραθαλάσσιων πρακτορείων αλλά και θυγατρικών εταιρειών.

Οι εμπορικές εταιρείες ήταν απλές προσωπικές ή εταιρείες *in accomandita* (ετερόρρυθμες) δυό ή περισσότερων προσώπων, που τα μέλη τους δεν ήταν απαραίτητο να εδρεύουν σε ένα μόνο μέρος, αλλά διακλαδώνονταν σε περισσότερες εμπορικές εστίες, ώστε να είναι δυνατό να ελέγχουν, συχνά, εμπορικές πράξεις που έφταναν από τη Λειψία, Βιέννη, Βουδαπέστη, Τεργέστη ως τη Θεσσαλονίκη, Δυτική Μακεδονία, Θεσσαλία (π.χ. Αμπελάκια), Κωνσταντινούπολη, Σμύρνη, ή από την Οδησό, Κωνσταντινούπολη, Ύδρα, Χίο, Σμύρνη, Τεργέστη, Αγκώνα, το Λιβόρνο, τη Μασσαλία, το Λονδίνο. Μια ματιά στο χάρτη της Ευρώπης το 18ο και τις αρχές του 19ου αιώνα δείχνει διάσπαρτα κέντρα ελληνικών μικρών ή μεγάλων επιχειρήσεων. Οι εμπορικές επιχειρήσεις ειδικεύονταν σε *commissioni*, αποστολές εμπορευμάτων (*spedizioni*), μεσιτείες αλλά και τραπεζικές/ χρηματιστηριακές εργασίες (*speculazioni*, προεξοφλήσεις συναλλαγματικών κ.ά.). Καθώς είναι η εποχή που τραπεζικά ιδρύματα, όπως τα γνωρίζουμε το 19ο αιώνα, δεν απαντούν, τη θέση τους επιδιώκουν και αναπληρώνουν ιδιώτες μεγαλέμποροι και επιχειρήσεις. Ράλληδες, Σκαραμαγκάδες, Αντωνόπουλοι κ. ά. στην Τεργέστη, Σίνας, Δούμπας κ.ά. στη Βιέννη, Ράλληδες, Ροδοκανάκηδες, Σκαραμαγκάς, Μαρασλής κ.ά. στην Οδησό είναι μερικά μόνο από τα ονόματα των μεγαλεμπόρων και πρώτων τραπεζιτών που έδρασαν στη Διασπορά. Η διαχείριση και το εμπόριο των συναλλαγματικών ήταν στην ημερησία διάταξη των χρηματοπιστωτικών τους εργασιών. Επενδύσεις έκαναν οι έμποροι, των χερσαίων παροικιών σε κτίρια και γαίες -πολλοί μάλιστα γαιοκτήμονες αποκτούσαν και τίτλους ευγενείας, ιδίως στην Αυστρία-Ουγγαρία και τη Ρωσία-, και των παράκτιων παροικιών σε ακίνητα αλλά και μετοχές ασφαλιστικών εταιρειών και πλοία. Πλούσιοι πλοιοκτήτες και συμπλοιοκτήτες είχαν ανθηρές επιχειρήσεις την Οδησό, την Τεργέστη, το Λιβόρνο, το Λονδίνο.

Ένας από τους τομείς οικονομικών δραστηριοτήτων των εμπόρων ήταν η ναυτιλία, κλάδος στον οποίο διέπρεψαν οι Έλληνες οθωμανοί υπήκοοι, ιδίως μετά τη Συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊνάρτζη (1774), είτε ως ιδιοκτήτες πλοίων ή παρτσινέβελοι ή καπεταναίοι. Πλοία Μεσολογγιτών, Κεφαλλήνων, Υδραίων, Ψαριανών διέσχιζαν το Αιγαίο, τη Μαύρη Θάλασσα, το Ιόνιο, την Αδριατική και έφταναν ως τη Μασσαλία, την Αίγυπτο τόσο σε καιρό ειρήνης, ασκώντας μεταφορές εμπορευμάτων ή μετέχοντας στις επιχειρηματικές δραστηριότητες εμπορικών επιχειρήσεων, όσο και σε καιρό πολέμου, όπως στην περίπτωση των ρωσοτουρκικών και των ναπολεοντείων πολέμων και του ημπειρωτικού αποκλεισμού. Η

πειρατεία ήταν συχνά τρόπος οικονομικής δράσης και πλουτισμού, που τα κέρδη δεν καταγράφονταν σε κατάστιχα και επίσημα ταμειακά βιβλία, ώστε παραμένουν άγνωστα στην έρευνα, υπαρκτά όμως στο μέγεθος.

Καθώς η ναυτιλία και η πλοιοκτησία ήταν από τις κύριες ασχολίες των Ελλήνων και ιδιαίτερα των παροίκων, ένας άλλος κλάδος επιχειρήσεων, αυτός των ασφαλιστικών /ναυτασφαλιστικών εταιρειών, ήταν ανθηρός για τους Έλληνες και ορισμένους Δαλματούς, τουλάχιστον στο λιμάνι της Τεργέστης. Ίδρυναν ή συμμετείχαν σε μεγάλες ασφαλιστικές ή λάβαιναν μέρος στη διοίκησή τους. Η πρώτη μεγάλη ελληνική ασφαλιστική εταιρεία (Società Greca di Assicurazione) ιδρύθηκε στην Τεργέστη το 1789. Το Adriatico banco di Assicurazione (1826) και η Riunione Adriatica di Sicurtà (1838) οφείλουν την ίδρυσή τους στο Ζακυνθινό Άγγελο Γιαννικέση και άλλους Έλληνες κεφαλαιούχους. Καθώς οι ασφαλιστικές εταιρείες ήταν μετοχικής μορφής αποτελούσαν αποδοτικό και επικερδή κλάδο επενδύσεων. Έμποροι δικαιούνταν και επεδίωκαν να αποκτούν μετοχές σε περισσότερες από μια εταιρείες, επιμερίζοντας έτσι τους κινδύνους αλλά και αυξάνοντας τις πιθανότητες κερδών.

Οι μετακινούμενοι ήταν, κατά πλειοψηφία, έμποροι, όπως είπαμε, και εγκαθίσταντο συνήθως σε εμπορικά κέντρα, τα οποία δεν διακρίνονταν για τη βιοτεχνική-βιομηχανική τους ανάπτυξη. Άλλωστε η περίοδος και οι περιοχές όπου μετακινήθηκαν οι Έλληνες προς την κεντρική και δυτική Ευρώπη δεν εμφάνιζαν ιδιαίτερη βιομηχανική πρόοδο. Έτσι λοιπόν περιθωριακά μόνο ασχολήθηκαν και με την ίδρυση βιοτεχνικών εργαστηρίων. Όπου αυτό συνέβη, σχετίστηκε συνήθως με προϊόντα που τις πρώτες ύλες εμπορεύονταν οι ίδιοι. Έτσι μαρτυρούνται εργαστήρια κατασκευής επενδυτών (cappotti) στην περιοχή των Marche, κοντά στην Αγκώνα, στη Βενετία, σαπωνοποιείες στην Τεργέστη, ερυθροβαφεία βαμβακονημάτων στην Τεργέστη, Βιέννη, στο Βανάτο του Τέμεσβαρ, στην Τρανσυλβανία, βιοτεχνίες εκτύπωσης σχεδίων σε βαμβακερά υφάσματα, εργαστήρια παρασκευής κεριών αλλά και ποτοποιεία, ιδίως παραγωγής του ηδύποτου rosoglio κ.ά. Ιδίως όσον αφορά στα ερυθροβαφεία, παρατηρήθηκε έντονο ενδιαφέρον τόσο από την πλευρά των νότιων Γάλλων όσο και κυρίως από τους Αυστριακούς να προσελκύσουν στις χώρες τους Έλληνες τεχνίτες, γνώστες της ερυθροβαφικής τεχνικής βαμβακονημάτων προκειμένου να πετύχουν την αυτάρκεια στην παραγωγή των νημάτων απαραίτητων στις ανθηρές ή υπό άνθιση βαβακοβιομηχανίες τους. Με πρόνοια προς τους τεχνίτες και τους συνεργαζόμενους εμπόρους επιδιωκόταν η μεταφορά και οικείωση ντόπιων τεχνιτών με το ακριβό μυστικό της Ανατολής, όχι πάντοτε με αποτελέσματα διαρκείας αλλά με συνέπειες που φανέρωναν την έντονη δραστηριότητα και κινητικότητα τεχνιτών και εμπόρων. Τελικά το σχεδόν

μονοπωλιακό εμπόριο ερυθρών βαμβακονημάτων των Αμπελακίων κατέστησε απαραίτητο το προϊόν για περισσότερο από 50 χρόνια και τα Αμπελάκια μια πρώτη μορφή συνεργασίας πολυπρόσωπων συντροφιών βιοτεχνικού και εμπορικού προσανατολισμού.

Οι πάροικοι αυτής της δεύτερης περιόδου ήταν κατά πλειοψηφία πλούσιοι ή ευκατάστατοι. Μολονότι απαντούν και κάποιοι πτωχοί, συνήθως βοηθητικό προσωπικό, εντούτοις οι περισσότεροι εντάσσονται στην αστική κοινωνία των πόλεων όπου κατοικούν και προοδεύουν και μετέχουν στα διοικητικά στρώματα οικονομικών υπηρεσιών ή σωμάτων, όπως ήταν η Borsa (Χρηματιστήριο) , το Εμποροδικείο ή και, ενίοτε, τοπικές διοικητικές υπηρεσίες. Εκπροσωπούσαν ξένα κράτη ως πρόξενοι, ιδίως κράτη τα οποία είχαν ιδιαίτερη σχέση με την Οθωμανική Αυτοκρατορία (όπως η Ρωσία), ή επεδίωκαν να έχουν, αλλά δεν διέθεταν την εμπειρία, δεν κατείχαν τις απαραίτητες τακτικές και κατέφευγαν στους Έλληνες μεγαλεμπόρους, που επωφελούνταν έτσι και για τις επιχειρήσεις τους.

Αυτοί οι αστοί Έλληνες δημιουργούσαν, χωρίς πάντοτε να τους επιβάλλεται περιορισμός από τις αρχές, τις δικές τους γειτονιές. Αυτές αναπτύσσονταν γύρω από τον ελληνικό ορθόδοξο ναό, το κοινοτικό μέγαρο, το σχολικό κτίριο. Έκτιζαν ή αγόραζαν κτίρια, τα κοσμούσαν ή τα ανακαίνιζαν με τρόπο, ώστε επεδείκνυαν τον πλούτο τους, συμβάλλοντας στη δημιουργία του κλασικιστικού ή άλλου οικοδομικού στυλ της εποχής. Το Campo dei Greci στη Βενετία, η Griechen Gasse στη Βιέννη, η Görög utca στο Szentendre -το επίγειο της Βουδαπέστης- καθώς και άλλες γειτονιές δηλώνουν ακόμη και σήμερα το πέρασμα των εμπορών Ελλήνων εμπόρων από τις πόλεις αυτές και τη συμβολή τους στην τοπογραφική, αρχιτεκτονική αλλά και οικονομική ευμάρεια των τόπων εγκατάστασής τους. Ο 'διάλογος', για τον οποίο έγινε λόγος στην αρχή αυτού του κεφαλαίου, μπορεί και μέσα από τα κτίρια, τα ονόματα δρόμων, τις αρχιτεκτονικές διακοσμήσεις να είναι διαρκώς ζωντανός.

Ενδεικτική Βιβλιογραφία

Δ. Β. ΒΑΓΙΑΚΑΚΟΣ, *Οι Μανιάται της Κορσικής*. Αθήνα, 1970-1983, τ. 1-2.

Απ. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, «Οι Δυτικομακεδόνες απόδημοι επί Τουρκοκρατίας», *Παγκαρπία Μακεδονικής Γης*, Θεσσαλονίκη 1980, 403-448.

Δέσποινα ΒΛΑΜΗ, *Το φιορίνι, το σιτάρι και η οδός του κήπου: Έλληνες έμποροι στο Λιβόρνο, 1750-1868*. Αθήνα, Θεμέλιο, 2000.

A. DUCCELLIER, «Δημογραφία, μεταναστεύσεις και πολιτισμικά σύνορα από τα τέλη του Μεσαίωνα στη νεώτερη εποχή», *Τα Ιστορικά*, 3/5 (Ιούν. 1986) 19-44.

Pierre ECHINARD, *Grecs et Philhellènes à Marseille de la Révolution française à l'Indépendance de la Grèce*. Μασσαλία 1973.

- Σωφρ. ΕΥΣΤΡΑΤΙΑΔΗΣ, Ο εν Βιέννη Ναός του Αγίου Γεωργίου και η Κοινότης των Οθωμανών Υπηκόων. Αθήνα, β' έκδοση, Κ.Χ.Σπανός, 1997.
- Ödön FÜVES, Οι Έλληνες της Ουγγαρίας. Θεσσαλονίκη 1965.
- Ath. E. KARATHANASSIS, L' Hellenisme en Transylvanie. L'activité culturelle, nationale et religieuse des compagnies commerciales helleniques de Sibiu et de Brasov aux XVIII-XIX siècles. Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1989.
- Βασίλης ΚΑΡΔΑΣΗΣ, Έλληνες ομογενείς στη Νότια Ρωσία, 1775-1861. Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1998.
- Όλγα ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, Η ελληνική παροικία της Τεργέστης, 1750-1830. Αθήνα, Σαριπόλειο Κληροδότημα, Παν/μιο Αθηνών, 1986, τ. Α-Β.
- Όλγα ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING, Λησμονημένοι ορίζοντες Ελλήνων εμπόρων. Το πανηγύρι στη Senigallia (18ος-αρχές 19ου αιώνα). Αθήνα 1989.
- Γεώργιος ΛΕΟΝΤΑΡΙΤΗΣ, Ελληνική εμπορική ναυτιλία, 1453-1853. Αθήνα 1981 (επανέκδ.).
- Σπ. ΛΟΥΚΑΤΟΣ, «Ο πολιτικός βίος των Ελλήνων της Βιέννης κατά την τουρκοκρατίαν και τα αυτοκρατορικά προς αυτούς προνόμια», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, 15 (1961) 287ο350.
- Φανή ΜΑΥΡΟΕΙΔΗ, Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής αδελφότητας Βενετίας στο ΙΣΤ' αιώνα. Έκδοση του Β' Μητρώου εγγράφων (1533-1562). Αθήνα, Νότης Καραβίας, 1976.
- Άρτεμη ΞΑΝΘΟΠΟΥΛΟΥ-ΚΥΡΙΑΚΟΥ, Η ελληνική κοινότητα της Βενετίας (1797-1866). Διοικητική και οικονομική οργάνωση, εκπαιδευτική και πολιτική δραστηριότητα. Θεσσαλονίκη, Αριστοτ. Παν/μιο, επιστημ. Επετηρ. Φιλοσοφ. Σχολής, 1978.
- Leslie PAGE MOCH, Moving Europeans. Migration in Western Europe since 1650. Indiana University Press. Bloomington 1992.
- Γ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ, «Συμβολή στην ιστορία της ελληνικής παροικίας της Αγκώνας κατά τον 19ο αιώνα», *Δωδώνη*, 4 (1975) 293-340.
- Ιωάννης Α. ΠΑΠΑΔΡΙΑΝΟΣ, Οι Έλληνες απόδημοι στις Γιουγκοσλαβικές Χώρες (18ος-20ός αι.). Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993.
- Αικ. ΠΑΠΑΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ, Ελληνικές εμπορικές επιχειρήσεις στην Κεντρική Ευρώπη το β' μισό του 18ου αιώνα. Η οικογένεια Πόνδικα. Διδ. Διατριβή Παν/μιο Αθηνών, Φίλοσ. Σχολή. 2002.

- Proceedings of the First International Congress on the Hellenic Diaspora* (επιμ. J. M. Fossey), τομ. 2. Άμστερνταμ 1991 (ενδιαφέροντα άρθρα που αφορούν την ελληνική Διασπορά).
- Νίκος ΨΥΡΟΥΚΗΣ, Το νεοελληνικό παροικιακό φαινόμενο. Αθήνα 1974.
- Βασ. ΣΕΙΡΗΝΙΔΟΥ, Έλληνες στη Βιέννη, 1750-1850. Διδ. Διατριβή Παν/μιο Αθηνών, Φιλοσ. Σχολή. 2002.
- Ευθύμιος ΣΟΥΛΟΓΙΑΝΝΗΣ, Η ελληνική κοινότητα Αλεξανδρείας, 1843-1993. Αθήνα, ΕΛΙΑ, 1994.
- Trajan STOJANOVICH, «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», στο: Σπ. Ασδραχάς (επιμ.), Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.). Αθήνα, Μέλισσα, 1979, σ. 289-345.
- Ζαχ. ΤΣΙΡΠΙΑΝΛΗΣ, « Οι Μανιάτες της Τοσκάνης και της περιοχής του Τάραντα» *Λακωνικά Σπουδαί*, 4 (1979) 105-159.
- Ζαχ. ΤΣΙΡΠΙΑΝΛΗΣ, Ελληνικές παροικίες και εκκλησίες στην περιοχή του Ότραντο (16ος αι.). Μαρτυρίες και προβλήματα. Πάτρα 1992.
- Δέσπ.-Ειρ. ΤΣΟΥΡΚΑ-ΠΑΠΑΣΤΑΘΗ, Η ελληνική εμπορική κομπανία του Σμπιού Τρανσυλβανίας, 1636-1848. Οργάνωση και δίκαιο. Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1994.
- Ι.Κ.ΧΑΣΙΩΤΗΣ, «Ελληνικοί εποικισμοί στο Βασίλειο της Νεάπολης κατά τόν 17ο αιώνα», *Ελληνικά*, 22(1969) 116-162.
- Ι.Κ.ΧΑΣΙΩΤΗΣ, Επισκόπηση της Ιστορίας της Νεοελληνικής Διασποράς. Θεσσαλονίκη, Βάνιας, 1993.
- Christos HADJIOSSIF, La colonie grecque en Egypte, 1833-1856, Παρίσι (διδ. Διατρ.) 1981.
- Χρ. ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ, 'Εμπορικές παροικίες και ανεξάρτητη Ελλάδα. Ερμηνείες και προβλήματα', *Ο Πολίτης*, αριθ. 62 (Σεπτ. 1983).